

O'SMIR YOSHIDAGI BOLALARDA XULQ-ATVOR SHAKLLANISHI: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Botirov Navruzbek Saidmurod o'g'li
Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumani
125-maktab psixologi

Annotatsiya: Mazkur maqolada bolalarda xulq-atvorning shakllanish jarayoni, unga ta'sir etuvchi psixologik va ijtimoiy omillar, uchraydigan muammolar hamda ularni bartaraf etishning samarali usullari yoritilgan. Shuningdek, oila, maktab va jamiyatning bola xulqini shakllantirishdagi o'rni tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: xulq-atvor, bola psixologiyasi, tarbiya, oila, maktab, ijtimoiylashuv, motivatsiya, emotsional rivojlanish, psixologik yordam, profilaktika.

KIRISH

Bola shaxsining shakllanishida xulq-atvor muhim o'rin egallaydi. Xulq-atvor insonning atrof-muhit bilan munosabati, o'zini tutishi va ijtimoiy me'yorlarga mos ravishda harakat qilishida namoyon bo'ladi. Bolalik davrida shakllangan xulq-atvor keyingi hayot bosqichlarida shaxs rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli bolalarda ijobiy xulq-atvorni shakllantirish tarbiya va psixologiyaning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Bolalar xulq-atvorining shakllanishida avvalo oila muhim rol o'ynaydi. Ota-onaning tarbiya uslubi, oiladagi munosabatlar va psixologik muhit bolaning xarakteri hamda xulqiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Mehribonlik, e'tibor va qo'llab-quvvatlash mavjud bo'lgan oilalarda bolalar o'ziga ishongan, ijtimoiy faol va mas'uliyatli bo'lib voyaga yetadilar.

Biroq ayrim hollarda bolalarda agressivlik, itoatsizlik, yolg'on gapirish, tortinchoqlik yoki tengdoshlari bilan muloqotdagi qiyinchiliklar kabi xulq-atvor muammolari kuzatiladi. Bunday holatlarning yuzaga kelishiga oiladagi nizolar, e'tiborsizlik, noto'g'ri tarbiya usullari, stressli vaziyatlar va salbiy ijtimoiy ta'sirlar sabab bo'lishi mumkin. Albert Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasiga ko'ra, bolalar kattalar va atrofdagi insonlarning xatti-harakatlarini kuzatish va ularga taqlid qilish orqali xulq-atvorni o'zlashtiradilar. Shu sababli ota-onalar va pedagoglarning shaxsiy namunasi bolalar tarbiyasida katta ahamiyatga ega.

Maktab ham bola xulq-atvorining shakllanishida muhim ijtimoiy muhit hisoblanadi. O'qituvchilar tomonidan yaratilgan ijobiy psixologik muhit, adolatli munosabat va rag'batlantirish tizimi bolalarda mas'uliyat, intizom va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradi. Xulq-atvordagi muammolarni bartaraf etishda psixologik diagnostika va individual yondashuv muhimdir. Har bir bolaning psixologik xususiyatlari turlicha bo'lgani sababli muammolarning kelib chiqish

sabablari aniqlanib, shunga mos choralar ko‘rilishi lozim. Ijobiy rag‘batlantirish usuli bolalar xulqini shakllantirishda samarali vosita hisoblanadi. Bola to‘g‘ri harakat qilganida uni maqtash va qo‘llab-quvvatlash ijobiy xulqning mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Jazolashdan ko‘ra rag‘batlantirishning samarasi yuqori bo‘lishi ilmiy tadqiqotlarda ham tasdiqlangan.

Bolalarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish ham muhim ahamiyatga ega. Sport, san‘at, kitobxonlik va turli to‘garaklar bolaning qiziqishlarini rivojlantirib, salbiy xulq-atvorning oldini olishga yordam beradi. Maktab psixologi va ota-onalarning hamkorligi bolalarda uchraydigan xulq-atvor muammolarini bartaraf etishda muhim omil hisoblanadi. Doimiy muloqot va birgalikdagi tarbiyaviy ishlar orqali bolalarning ijtimoiy moslashuvi va shaxsiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash mumkin. O‘smirlik davrida yolg‘izlik hissi yoshga bog‘liq qiyinchiliklar bilan bog‘liq va shaxsning psixologik shakllanishi va shuning uchun muloqotga bo‘lgan ehtiyojning asosiy sababidir tengdoshlar va qiziqishlar bilan ijtimoiy ahamiyati va rolida guruhda. Shaxslararo munosabatlar sohasini shakllantirish amalga oshiriladi asosiy shaxsiyat etuklashganda hissiy qo‘zg‘aluvchanlik, hissiy tajribalarning katta barqarorligini o‘z ichiga olgan mexanizmlar, etarli tajribaga ega bo‘lish qobiliyati qo‘rquv va xavotirning namoyon bo‘lishi, qochish, yoki qarama-qarshi his-tuyg‘ularning to‘liq yo‘qligi, shuningdek, nafaqat baholash bilan bog‘liq tajribaning paydo bo‘lishi.

O‘tgan asrning ikkinchi yarmida, ya‘ni 1968 yilda nemis psixiatri K. Leonhard "aksentuatsiya" tushunchasini kiritdi. U buni me‘yordan chetga chiqish, individual xususiyatlarning haddan tashqari kuchayishi deb ta‘riflagan. To‘qqiz yil o‘tgach, 1977 yilda, sovet olimi A.E. Lichko aniqroq va torroq "belgi aksentuatsiyasi" so‘zini ishlatishni taklif qildi. Aynan mana shu ikki olim (K. Leongrad va A. E. Lichko) psixologiya faniga beqiyos hissa qo‘shdilar, aksentuatsiyalarning yaqin, bir -birini to‘ldiruvchi tushunchalari va tasniflarini ishlab chiqdilar. Xarakterning aksentuatsiyasi-bu ba‘zi xususiyatlarning haddan tashqari ifodalanishi. Urg‘u - bu odamning ichki dunyosidagi nomutanosiblik va nomutanosiblik belgisidir.

O‘smirlik davrida kuzatiladigan xarakter xususiyatlarining o‘zgaruvchanligi hamda turli ko‘rinishdagi deviant xulq-atvor shakllarining yuzaga kelishi masalasi ko‘plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Mazkur muammoni o‘rganish jarayonida ilmiy manbalar tahlil qilinib, tadqiqotning nazariy va metodologik asoslari aniqlashtirildi. Adabiyotlarni o‘rganish natijasida o‘smirlarda xarakter aksentuatsiyalarining shakllanishi, ularning faoliyat va muloqot jarayonlarida namoyon bo‘lishi, shuningdek, psixologik himoya mexanizmlarining xulq-atvor buzilishlarining oldini olishdagi o‘rni muhim ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Psixologik himoya shaxs ongidagi va ongsiz jarayonlar o‘rtasidagi, shuningdek, turli hissiy kechinmalar o‘rtasidagi ziddiyatlarni yumshatuvchi tabiiy mexanizm sifatida baholanadi. Xarakter aksentuatsiyalarining ilk ilmiy tasniflaridan biri nemis olimi Karl

Leonhard tomonidan ishlab chiqilgan. Ushbu tasnif shaxsning atrofdagilar bilan muloqot qilish uslubi va individual xususiyatlarini tavsiflashga asoslanadi. Olim xarakter aksentuatsiyasining o'n ikki turini ajratib ko'rsatgan.

Gipertim tipdagi shaxslar faolligi, serg'ayratligi va muloqotga moyilligi bilan ajralib tursa, ayrim hollarda mas'uliyatsizlik va ziddiyatlarga moyillik ham kuzatiladi. Distim tip vakillari esa jiddiylik, vazminlik, mas'uliyatlilik va pessimizm bilan xarakterlanadi. Sikloid tipda esa gipertim va distim holatlar navbatma-navbat namoyon bo'ladi. Hayajonli tipdagi shaxslar tez ta'sirchan, jahldor va hukmronlikka moyil bo'lsa, tiqilib qoluvchi tip vakillarida qat'iyatlilik, talabchanlik, shubhalanuvchanlik va qasoskorlik kabi sifatlar uchraydi. Pedantik tip aniqlik, tartiblilik va mas'uliyat bilan tavsiflansa, xavotirli tip vakillari tortinchoqlik, qo'rquvchanlik va o'zini tanqid qilishga moyillik bilan ajralib turadi.

Hissiy tipdagi insonlar mehribonlik, rahmdillik va sezgirlik xususiyatlariga ega bo'lsa, namoyishkor tip vakillarida e'tibor markazida bo'lish istagi, o'ziga ishonch va ba'zan maqtanchoqlik kuzatiladi. Ekzaltirlangan tip yuqori hissiylik va taassurotchanlik bilan tavsiflansa, ekstravertlar ochiqko'ngilligi va tashqi ta'sirlarga moyilligi bilan ajralib turadi. Introvert tip vakillari esa kamgaplik, mustaqil fikrlash va ichki dunyosiga ko'proq yo'nalganligi bilan xarakterlanadi.

A.E. Lichko tomonidan ishlab chiqilgan tasnifda ham aksentuatsiyalarning o'smirlik davridagi namoyon bo'lishiga alohida e'tibor qaratilgan. Olimning fikricha, sikloid tipdagi o'smirlarda kayfiyat davriy ravishda o'zgarib turadi. Bunday o'zgarishlar odatda bir necha hafta davom etib, faollik va tushkunlik davrlarining almashinuvi bilan kechadi. Labil sikloidlarda esa bu holatlar qisqaroq bo'lib, kayfiyatning tez-tez almashib turishi bilan xarakterlanadi.

Sikloid tipdagi o'smirlar hayot tarzidagi keskin o'zgarishlarga nisbatan sezgir bo'ladilar. Ularning tengdoshlar bilan muloqoti, mustaqillikka intilishi va qiziqishlari kayfiyat holatiga bog'liq ravishda o'zgarishi mumkin. Shuningdek, o'z-o'zini baholash jarayoni ham asta-sekin shakllanib, hayotiy tajriba ortib borishi bilan barqarorlashadi.

Karl Leonhard va A.E. Lichko tomonidan yaratilgan tasniflar o'rtasida ayrim farqlar mavjud bo'lsa-da, ular xarakter aksentuatsiyasini shaxs rivojlanishining o'ziga xos jihati sifatida talqin etadilar. Olimlarning ta'kidlashicha, aksentuatsiya patologik holat emas, balki shaxsning ayrim xususiyatlari kuchliroq namoyon bo'lishidir. Qulay ijtimoiy muhit va to'g'ri tarbiya sharoitida bunday xususiyatlar insonning ijodiy va intellektual salohiyatini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin. Xarakter aksentuatsiyalarining ayrim turlarida salbiy xulq-atvor ko'rinishlari va psixopatik holatlarga moyillik kuzatilishi mumkin. Bu esa o'smirlarning o'quv faoliyati, bilimlarni o'zlashtirish jarayoni hamda o'quv motivatsiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli o'smirlar bilan ishlashda ularning yoshga xos psixologik xususiyatlarini

hisobga olish muhimdir. Ota-onalar, pedagoglar va tarbiyachilar o'smirlarning ehtiyojlarini tushunishi, ularga nisbatan samimiy va qo'llab-quvvatlovchi munosabatda bo'lishi zarur. Muloqotga bo'lgan ehtiyojning qondirilishi, his-tuyg'ularini erkin ifoda etish imkoniyatining yaratilishi hamda psixologik qo'llab-quvvatlash deviant xulq-atvorning oldini olishda samarali omillardan biri hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, bolalarda xulq-atvorning shakllanishi murakkab psixologik jarayon bo'lib, u oila, maktab va ijtimoiy muhit ta'sirida rivojlanadi. Sog'lom tarbiya, ijobiy namuna, rag'batlantirish va psixologik qo'llab-quvvatlash orqali bolalarda ijobiy xulq-atvorni shakllantirish hamda mavjud muammolarni samarali bartaraf etish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
2. Nishonova Z.T. Yosh davrlari psixologiyasi. – Toshkent, 2019.
3. Davletshin M.G. Pedagogik psixologiya. – Toshkent, 2020.
4. Karimova V.M. Psixologiya. – Toshkent, 2019.
5. Shoumarov G'.B. Oila psixologiyasi. – Toshkent, 2018.
6. Albert Bandura. Ijtimoiy o'rganish nazariyasi.
7. B.F. Skinner. Xulq-atvorni shakllantirish nazariyasi.